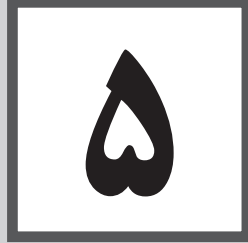

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دفتر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری امور پژوهشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری پس از بررسی مستندات کنگره، با توجه به جایگاه علمی برگزارکنندگان و کارگروه مربوط به آن، سطح علمی و پژوهشی چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی را تایید کرد. این موضوع طی نامه‌ای به شماره ۱۳۹۵۶۸ مورخ ۱۳۹۵/۰۷/۰۳ به اطلاع شورای سیاست‌گذاری کنگره رسیده است.

**مجموعه مقالات
چهارمین کنگره بین المللی
علوم انسانی اسلامی**

کمیسیون تخصصی اقتصاد اسلامی

اسامی هیئت داوران

کمیسیون «اقتصاد اسلامی» رئیس کمیسیون: دکتر محمدعلی متفکرآزاد

اسامی داوران به ترتیب حروف الفبا:

- حبیب آقاجانی: استادیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- محمد مهدی برقی اسگویی: دانشیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- احمد جعفری صمیمی: استاد دانشکده اقتصاد و علوم اداری دانشگاه مازندران
- علیرضا جلیلی مرند: دکترای اقتصاد دانشگاه تبریز
- سیدرضا حسینی: استادیار گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
- رضا زنج پور: دانشیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- حسن سبحانی: استاد اقتصاد دانشگاه تهران
- سکینه سجودی: استادیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- محمدرضا سلمانی بی شک: استادیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- سیدکمال صادقی: دانشیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- حسین صمصامی: استادیار دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی دانشگاه شهید بهشتی
- ناصر صنوبر: دانشیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- محمد مهدی عسگری: دانشیار دانشگاه امام صادق (علیه السلام)
- سعید علیزاده: استادیار دانشکده الهیات و علوم اسلامی دانشگاه تبریز
- حسین عیوضلو: دانشیار دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق (علیه السلام)
- زهرا کریمی نکانلو: دانشیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- محمدعلی متفکرآزاد: استاد دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه تبریز
- سید جمال الدین محسنی زنوزی: استادیار گروه علوم اقتصادی دانشگاه ارومیه
- سید عباس موسویان: استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

سرشناسه	کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی (چهارمین : ۱۳۹۶ : تهران)
عنوان و نام پدیدآور	International Conference on Islamic Humanities (4th : 2017 : Tehran)
در چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی : حامیان برگزاری کنگره مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا ... (و دیگران) :	مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی نویسندگان جمعی از نویسندگان مقاله ویراستار مرتضی طباطبایی.
مشخصات نشر	تهران: آفتاب توسعه، ۱۳۹۸-
مشخصات ظاهری	ج۱۰ :
شابک	دوره: ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۶۸۹ : ج۱۰ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۰۲۱ : ج۱۰ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۱۹ : ج۲ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۲۶ : ج۳ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۳۳ : ج۴ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۴۰ : ج۵ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۵۷ : ج۶ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۶۴ : ج۷ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۷۱ : ج۸ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۸۸ : ج۹ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۹۵ : ج۱۰ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۸۰۲
وضعیت فهرست نویسی	فیا :
یادداشت	کتابنامه .
مندرجات	۱. کمیسیون تخصصی تعلیم و تربیت اسلامی. - ج. ۲. کمیسیون تخصصی فلسفه و روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی. - ج. ۳. کمیسیون تخصصی مدیریت اسلامی. - ج. ۴. کمیسیون تخصصی علوم سیاسی اسلامی. - ج. ۵. کمیسیون تخصصی اقتصاد اسلامی. - ج. ۶. مقالات کمیسیون تخصصی تمدن نوین اسلامی. - ج. ۷. مقالات کمیسیون تخصصی روان‌شناسی اسلامی. - ج. ۸. مقالات کمیسیون تخصصی هنر و معماری اسلامی اسلامی. - ج. ۹. مقالات کمیسیون تخصصی فقه و حقوق اسلامی. - ج. ۱۰. مقالات کمیسیون تخصصی ارتباطات و جامعه‌شناسی اسلامی. -
موضوع	علوم انسانی(اسلام) -- کنگره‌ها
موضوع	Humanities (Islam) -- Congresses :
موضوع	علوم انسانی -- کنگره‌ها
موضوع	Humanities -- Congresses :
شناسه افزوده	مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا
رده بندی کنگره	BP۲۲۲ :
رده بندی دیویی	۲۹۷/۴۸۵ :
شماره کتابشناسی ملی	۵۹۴۰۳۹۸ :

مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی

جلد پنجم | کمیسیون تخصصی اقتصاد اسلامی

ناشر: انتشارات آفتاب توسعه (ناشر آثار مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا)

نویسندگان: جمعی از نویسندگان مقاله در چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی

ویراستار: مرتضی طباطبایی

طراحی جلد: سید ایمان نوری نجفی

صفحه آرای: یوسف بهرخ

نوبت و سال انتشار: نخست، بهار ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ دوره

شابک دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۷۸۶۷-۶۸-۹

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۸۶۷-۷۴-۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

نشانی ناشر: تهران، خیابان جمهوری اسلامی، خیابان کشور دوست، کوچه نوشیروان،

پلاک ۲۶، طبقه چهارم، مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا

کد پستی: ۱۳۱۶۷۳۴۴۵۸

تلفکس: ۰۹۰۵۶۰۶۶۴

www.sccsr.ac.ir

پایگاه اینترنتی:

info@sccsr.ac.ir

رایانامه:

فهرست مطالب

کمیسیون تخصصی اقتصاد اسلامی

۹

بررسی و مقایسه صکوک انتفاعی با قراردادهای تأمین مالی مشابه در اقتصاد متعارف
زانا مظفری، محمدعلی متفکرآزاد، سید مهدی موسویان، خاطره علی‌لو

۳۳

تبیین جوهره اندیشه شهید بهشتی در باب عدالت اجتماعی
علی مصطفوی ثانی

۵۹

ماهیت عادلانه اقتصاد «اثباتی»؛ تقریری از کارکرد علم اقتصاد
محمدجواد رضائی، مهدی موحدی بکنظر

۸۱

تبیین لزوم نگاه فرآیندی به تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین و تبیین
جایگاه سرمایه علمی حوزوی و دانشگاهی در آن
وحید ارشدی

۱۱۱

اقتصاد، اعتباریات و مسئله اخلاق
عبدالحمید معرفی محمدی

۱۴۵

ارائه نهاد پیشنهادی برای ساماندهی و عملیاتی کردن سیاست مالیاتی زکات در کشور
جعفر کوشکی فروشانی

۱۷۱

مبانی اقتصاد مقاومتی در سیره اخلاقی و عملی امام رضا علیه السلام

روح الله داوری، محمدجواد رضایی

۱۸۹

ارائه الگوی یک پارچه سازی نظام منابع مالی اسلامی و مالیات های متعارف در ایران (جمع آوری و مصرف منطقه ای در ماتریس سه بعدی ولی فقیه، منطقه و وظایف)

عبدالمحمد کاشیان، احمد شعبانی

۲۱۹

ترتیبات خلق پول عادلانه

سید مهدی حسینی دولت آبادی

۲۳۵

دلالت هایی از اشتراکات کشفی در مکاتب فکری علم اقتصاد

محمد مهدی مجاهدی مؤخر، محمود عیسوی

۲۵۳

بحران های سیستمی در اقتصاد سیاسی ایران و راه برون رفت از آن

عبد الحمید معرفی محمدی، محمد رضا حیدری

۲۷۳

بازسازی اندیشه دکتر رضا داوری اردکانی در زمینه برنامه ریزی توسعه

سید عقیل حسینی، نسیم قباشی

تبیین لزوم نگاه فرآیندی به تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین و تبیین جایگاه سرمایه علمی حوزوی و دانشگاهی در آن

وحید ارشادی

استادیار پژوهشی پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی
دانشگاه فردوسی مشهد، ایران، مشهد

v.arshadi@um.ac.ir

چکیده

پس از انتشار کتاب ارزشمند اقتصادنا اثر شهید سیدمحمدباقر صدر، قابلیت‌های مکتب اقتصادی اسلام در برابر دیگر مکاتب مهم و مشهور اعم از سرمایه‌داری و سوسیالیستی مشخص شد. طرح دیدگاه این اندیشمند دینی، اقتصاددانان مسلمان علاقه‌مند به علم دینی را بر آن داشت تا به سمت تولید علم اقتصاد اسلامی حرکت کنند؛ اما در طی این دوران، آنچه احساس می‌شود این است که آثار علمی منتشر شده در حوزه مطالعاتی یادشده در قالب مقالات پژوهشی و ترویجی و کتب دانشگاهی و حوزوی، نتوانسته‌اند تقاضای مؤثر و فراگیری در جامعه مسلمین ایجاد کنند. هنوز پرسش‌هایی درباره وجود یا عدم اصل اقتصاد اسلامی در ذهن بخش درخور توجهی از جامعه علمی، مدیران و مردم مسلمان وجود دارد و این حاکی از حلقه‌هایی مفقوده در این مسیر است. در این مقاله می‌کوشیم با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، این موضوع را تبیین کنیم که علاقه‌مندان اقتصاد اسلامی، نباید فقط در مقام تولید ادبیات علم اقتصاد (اسلامی) برآیند، بلکه باید با در نظر گرفتن فرایندی برای حل مسائل اقتصادی جامعه مسلمین و نقش ظرفیت سرمایه انسانی در حوزه و دانشگاه، به گونه‌ای مسیر حرکت خود را طراحی کنند که به قابل استفاده

بودن ادبیات اقتصاد اسلامی در اداره جامعه مسلمین بینجامد؛ به گونه‌ای که در بخش‌های مختلف اقتصادی جامعه برای یافته‌های اقتصاد اسلامی تقاضای مؤثر ایجاد شود. در پایان مقاله الگوی تولید علم اقتصاد در جامعه مسلمین در حوزه دولت‌های غیر سکولار و جایگاه سرمایه انسانی ارائه خواهد شد.

کلیدواژگان: علم اقتصاد اسلامی، علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین، روش‌شناسی، سرمایه علمی.

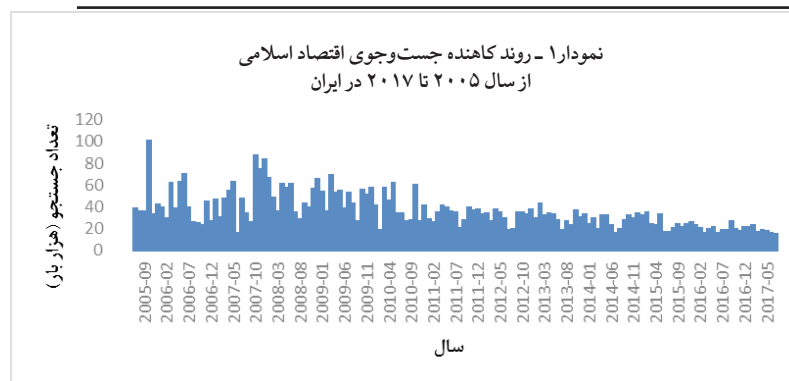
مقدمه

بیش از نیم قرن است که به واسطه وجود نصوص متعدد در آیات و روایات و نیز تلاش برخی اندیشمندان اسلامی، به ویژه شهید محمدباقر صدر در جهت تبیین مکتب و نظام اقتصادی اسلام به صورت روشمند، این باور در میان شمار درخور توجهی از اقتصاددانان و اقتصادخوانان متعهد مسلمان ایجاد شد که می‌توان به تولید علم اقتصاد اسلامی اهتمام ورزید و جایگاهی ویژه در کنار و یا به جای علم اقتصاد متعارف برای آن در نظر گرفت. اثبات و پذیرش اصل وجود مکتب و نظام اقتصادی اسلام و تعاریف مختلف از علم و روش‌شناسی آن در اذهان برخی اقتصاددانان مسلمان، سبب شد تا عده‌ای علاقه‌مند به این حوزه معرفتی (اقتصاد اسلامی)، به سرمایه‌گذاری مطالعاتی، تحقیقاتی و آموزشی مبادرت ورزند و به تولید آثار علمی - پژوهشی همت گمارند.^۱ این اقتصاددانان مسلمان معتقد بوده‌اند که جهان‌بینی توحیدی بر روی روش تولید علم و یافته‌های علمی مؤثر بوده و پیش‌بینی می‌کردند که یافته‌های نظری و عملی آنها از جهان‌بینی مادی‌گرا متمایز است.

۱. در شرایط کنونی یکی از شاخص‌هایی که بیانگر اهمیت یک موضوع در اذهان محققان و مخاطبان است، میزان فراوانی مدارک علمی شامل کتب، فصلنامه‌ها، مقالات علمی پژوهشی و...، همچنین میزان موضوعات جست‌وجو شده در فضای مجازی (جست‌وجوگرهای اینترنتی) است. آنچه به خوبی می‌توان مشاهده کرد این است که جایگاه اقتصاد اسلامی، نظام اقتصادی اسلام و علم اقتصاد اسلامی، از نظر فراوانی ثبت نتایج در شبکه جهانی، جایگاهی درخور توجه و تأمل، و بیانگر حساس بودن جامعه علمی در سطح ملی و بین‌المللی نسبت به ماهیت آن است. همچنین تأسیس مراکز آموزشی و پژوهشی و رشته‌های اقتصاد اسلامی، بانک‌داری اسلامی و... در کشورهای اسلامی شواهدی است که نشان می‌دهد این موضوع مورد توجه بخش درخور توجهی از جامعه علمی است؛ اما روند و رشد مطالعات در این حوزه در بسیاری از کشورها از جمله در ایران، کاهش یافته است. نمودار زیر، برگرفته از سایت گوگل ترند، روند کاهش جست‌وجوی اقتصاد اسلامی را از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۷ نشان می‌دهد که ممکن است به دلیل احساس وجود سه عامل فوق و احساس کارا نبودن مطالعات اقتصاد اسلامی باشد.

درباره انگیزه حرکت اقتصاددانان مسلمان به سمت تولید علم اقتصاد اسلامی نیز دو دسته دیدگاه کلی وجود دارد؛ برخی صاحب نظران مانند تیمور کوران^۱ (۱۳۸۷)، در مقاله «خاستگاه اقتصاد اسلامی» و غسان محمود ابراهیم^۲ (۱۴۲۰) در کتاب اقتصاد اسلامی، علم است یا وهم؟ اعتقاد دارند که انگیزه‌های جدایی طلبانه یا استقلال طلبانه یا هویت‌سازانه مسلمین، آنها را در این مسیر قرار داده است و هدف این مطالعات، کاربردی بودن و قابل استفاده بودن در اداره جوامع مسلمین نبوده، بلکه موتور محرکه اقتصاددانان اسلامی، مرزبندی کردن خود با دیگران و هویت‌سازی بوده است. برخی صاحب نظران مانند میرمعزی (۱۳۸۸) و عبوضلو (۱۳۹۰) بر خلاف این نظر معتقدند که این حرکت با توجه به ایجاد حکومت‌های اسلامی غیرسکولار و نیاز به اداره اقتصادی جامعه بر اساس جهان‌بینی اسلامی و مبانی معرفتی آن، که سعادت دنیا و آخرت را برای مردم و متولیان آن جوامع به ارمغان بیاورد، شکل گرفته و پس از ناکامی‌های نظام‌های سوسیالیستی و سرمایه‌داری در طی زمان و وجود بحران‌های اقتصادی و مالی و مشاهده جذابیت دستورهای اقتصادی اسلام، گرایش‌ها به سمت تولید علم اقتصاد اسلامی رفته است.

اما پس از گذشت بیش از نیم قرن از این مطالعات و پژوهش‌ها در شاخه اقتصاد دینی، آنچه در بین بسیاری از معتقدان به علم اقتصاد متعارف در ایران بروز و ظهور دارد، این است که عمده ادبیات منتشرشده در قلمرو اقتصاد اسلامی، رویکرد کاربردی نداشته و عموم یافته‌های نظری و عملی آثار منتشرشده، فاقد قدرت ایجاد تقاضای مؤثر و مداوم از سوی حکمرانان جوامع اسلامی، از جمله دولتمردان ایران بوده است. شاید بتوان گفت ایشان با مراجعه به آثار منتشر شده، استنباط

برگرفته از سایت Google Trends

1. Timur Kuran
2. Ebrahim Ghassan

کرده‌اند که این یافته‌ها قدرت توصیف، تبیین و پیش‌بینی را نداشته‌اند^(۱) و آنها را در حد باید‌ها و نبایدهای کلی انگاشته‌اند.^۲

مسئله اصلی که باید بدان پاسخ داده شود این است که برای جلوگیری از رکود مطالعات اقتصاد اسلامی و جلوگیری از روند کاهندگی آن، چه مدلی باید طراحی شود تا در کشورهای اسلامی از جمله ایران، تمایل دانشجویان و اقتصاددانان مسلمان به پایداری و توسعه مطالعات اقتصاد اسلامی بیشتر شود و راه برای دسترسی به نظامی اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی در جهت اداره اقتصادی جامعه مسلمین فراهم آید؟

در این مقاله، ضمن ارائه دیدگاه‌های موجود درباره تمایز علم و غیرعلم (در حیطه نظرات مشهور فلسفه علم) و سیر اندیشه‌های علم اقتصاد متناسب با این دیدگاه‌ها، به معرفی چند جریان صاحب‌نظر که دارای دیدگاه‌هایی در حوزه ماهیت اقتصاد اسلامی هستند، پرداخته خواهد شد. سپس تبیین خواهد شد که کدام یک از این جریان‌ها، توانایی تشکیل یک نظام اقتصادی منسجم مبتنی بر آموزه‌های اقتصادی اسلام و کاربردی کردن محصولات خود را دارند. بنابراین در قسمت نهایی، با ارائه یک مدل، روند تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین و جایگاه اقتصاددانان حوزه و دانشگاه و دیگر علاقه‌مندان به حوزه اقتصاد در جوامع اسلامی (به عنوان سرمایه انسانی این رشته از علوم انسانی) مشخص خواهد شد.

۱. نگاهی گذرا به «تعریف علم» از منظر «فلسفه علم»

در شاخه‌های مختلفی از فلسفه علم، تلاش شده است تا تمایز و تفکیک بین علم و غیرعلم روشن شود. در این قسمت برای تبیین این مطلب، مروری مختصر بر دیدگاه‌های مطرح‌شده برای تفکیک علم از غیرعلم و تغییر و تحولات علم اقتصاد بر مبنای این دیدگاه‌ها صورت خواهد گرفت و در میان آنها مدلی برای رسیدن به تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین، ارائه می‌شود. بر

۱. هدف علم اقتصاد، شناسایی پدیده‌های اقتصادی و استخراج یافته‌های نظری و کاربردی است که قدرت توصیف، تبیین و پیش‌بینی پدیده‌ها و رفتارهای اقتصادی جامعه اسلامی را داشته باشند.

۲. البته تراکم بالای مطالعات در حوزه بانک‌داری و مالیه اسلامی نسبت به دیگر موضوعات اقتصاد، از باز بودن مسیر و تقاضای مؤثر از سوی نهادهای رسمی و غیررسمی حکایت دارد که بخش اندکی از موضوعات نظام اقتصادی اسلام است. همچنین اقتصاددانان معتقد به علم اقتصاد متعارف، معتقدند بخش درخور توجهی از آنچه قابل استفاده بوده است نیز مبتنی بر یافته‌های اقتصاد متعارف و در چارچوب الگوهای تولیدشده در مغرب‌زمین بوده است که نمی‌توان به آنها برچسب اسلامی زد، بلکه کارهای انجام‌شده تنها تغییر مفروضات یا توسعه مدل بوده است.

اساس این مدل، همه اندیشمندان در حوزه علم اقتصاد می‌توانند پژوهش‌های خود را در جهت تولید علم هدایت کنند.

۱-۱. علم تجربی و شاخه‌های آن

یک دیدگاه معروف، وجه ممیزه علم و غیرعلم را در این می‌داند که منظور از علم، فقط «علم تجربی»^۱ است (واثق و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۳۹۱). نظریه‌ای که به مرحله آزمون‌پذیری نرسد، علم به شمار نمی‌آید. اثبات‌گرایان قدیم یا سنتی، گفته‌اند که علم، شامل گزاره‌هایی کلی است که بر همه مصادیق خود مطابقت دارند. همه می‌توانند مشاهده کنند و اثبات و ابطال هر گزاره، فقط از طریق مشاهدات میسر است. اثبات‌گرایان منطقی در فرایند تعریف‌شده، در افراطی‌ترین حالت به سر می‌برند و چارچوب علم را در مشاهدات مستقیم محدود کرده‌اند. به این دیدگاه، اثبات‌پذیری قطعی گفته می‌شود (استقرای کامل).

پس از این دیدگاه درباره تمایز علم از غیرعلم، «اثبات‌پذیری احتمالی» مطرح شد که با عنوان «تأیید‌پذیری» شهرت یافت (کرمی و دیرباز، ۱۳۸۹، ص ۱۱). بر اساس این نظر، لزومی ندارد که گزاره‌های کلی برای ورود به علم، قابل اثبات قطعی باشند، بلکه کافی است گزاره با درجه بالایی از احتمال اثبات شود (استقرای ناقص).

اثبات‌گرایان احتمالی یا اثبات‌گرایان جدید، مبنای ایجاد مسئله را مشاهده حسی می‌دانند. آنان بر این اعتقادند که اگر گزاره‌های نظری آزمون نشوند، ارزش علمی ندارند و معتقدند که اگر آزمون تجربی دارای شرایط لازم باشد، منجر به ایجاد اصل علمی می‌شود. اثبات‌گرایان، مبنای پی بردن به مسئله و شناخت موضوع را نیز تجربی می‌دانند و شناخت نظری را که مبتنی بر عقل، منطقی و ریاضیات است تا زمانی که به تأیید تجربه نرسد، فاقد ارزش کافی علمی قطعی می‌دانند. (عزتی، ۱۳۹۰، ص ۳۳-۳۵).

روش شناخت کلاسیک‌ها در حوزه اقتصاد، شناخت تجربی مبتنی بر نظام آزاد طبیعی است. آدام اسمیت^۲، با اثرپذیری از تفکر فیزیوکرات‌ها و تفکر آزادی‌دیوید هیوم^۳ و هاجسون^۴، استاد فلسفه خود،

1. Science
2. Adam Smith
3. David Hume
4. Hatcheson

معتقد بود که نظام طبیعی دارای قوانین طبیعی عمومی است. بهترین نظام، نظام طبیعی موجود است و انسان جزئی از طبیعت است و اقتصاد که بخشی از مباحث انسانی است، بخشی از طبیعت بوده، دارای قوانین طبیعی است. روش اسمیت در مطالعه اقتصاد، به طور عمده، مبتنی بر مشاهده عینی وقایع و توجه به تجربه‌های متفاوت حال و گذشته بود (رنسفیلد، ۱۳۸۹، ص ۴).

مالتوس^۱، ریکاردو^۲ و ژان باتیست سه^۳ نیز از اقتصاددانان اصلی مکتب کلاسیک‌های بدبین هستند. روش شناخت آنها «تجربه مبتنی بر نظریه» بود. آنان بر اساس شواهد و مبتنی بر فروض نظام طبیعی، نظریه‌ای درباره پدیده‌ها و یا روابط بین پدیده‌ها ارائه می‌کنند و سپس از طریق تجربه به آزمون آن می‌پردازند. فرق آنان با کلاسیک‌های خوش بین این بوده است که آنها نظام طبیعی را نظامی عادلانه نمی‌دانستند و به آن اعتماد نمی‌کردند.

روش شناخت مکاتب سوسیالیسم انتقادی، تجربه و روش شناخت سوسیالیسم‌های پیرو مارکس^۴ «تجربی-تاریخی» بود. آنان روش‌های انتزاعی را رد می‌کردند. اساس دیدگاه آنها این بود که علم مبتنی بر نظام آزاد طبیعی را فاقد صلاحیت برای استخراج قواعد علمی می‌دانستند؛ زیرا در نظام طبیعی، تضادهای شدیدی را مشاهده می‌کردند. مارکس مسائل اقتصادی را از دیگر پدیده‌های زندگی جدا نمی‌دانست و معتقد به تأمیت پدیده‌ها در علوم اجتماعی و اقتصاد بود (عزتی، ۱۳۹۰، ص ۴۵-۵۴).

روش شناخت مکتب تاریخی نیز مانند مکتب سوسیالیسم مارکس، «تجربی-تاریخی» بود. آنان معتقد بودند که در هر دوره زمانی باید معیارهای آن دوره تاریخی را مد نظر قرار داد. برای مثال این مکتب، سیستم اقتصاد کلاسیک را در زمان خودش دارای جایگاه می‌دانست، اما برای دوره‌های بعد، استفاده از آن سیستم را مجاز نمی‌شمرد. براین اساس هر سیستمی برای هر کشوری مناسب نیست و کشورها بر اساس ویژگی‌های خود باید از سیستم اقتصادی متناسب با خود استفاده کنند. پیروان این مکتب به تأمیت پدیده‌ها تأکید داشتند.

سپس پوپر، نظریه ابطال‌پذیری را مطرح کرد. پوپر، مقام کشف را از مقام داوری نظریات جدا ساخت. نکته‌ای که وی بدان توجه کرد این بود که گرچه مشاهدات جزئی نمی‌توانند گزاره‌های کلی

1. Malthus
2. Richardo
3. Jean-Baptiste Say
4. Marx

را تأیید کنند، اما می‌توانند آنها را ابطال نمایند. ابطال‌گرایان، در شناخت علمی برای عقل و روش عقلانی اصالت قائل‌اند. در این دیدگاه، اصالت به عقل است و داوری به تجربه می‌باشد. آنان بیان می‌کنند که در علم، قانون و اصل علمی قطعی وجود ندارد. در این دیدگاه، روش ریاضی و منطق، از روش‌های شناخت علمی است. آنها برای نظریه، ارزش علمی قائل‌اند و همه دانستنی‌های علمی را از نوع نظریه می‌پندارند. این در حالی است که اثبات‌گرایان، معتبر دانستن نظریه را به آزمون‌پذیری آن منوط می‌کنند.

در حوزه علم اقتصاد، نئوکلاسیک‌ها تلاش داشته‌اند با شیوه‌های منطقی و ذهنی به حل مشکلات نظری علم اقتصاد بپردازند. آنان مدعی حل مسائل از طریق روش‌های استدلالی-ریاضی-تحلیلی بودند. اندیشه نهایی‌گرایان یا مارژینالیست‌ها را می‌توان در این چارچوب بررسی کرد. اما نئوکلاسیک‌ها، روش شناخت را تجربه به‌علاوه منطق می‌دانستند و از طریق اثبات‌گرایی منطقی، مسائل اقتصاد را تجزیه و تحلیل می‌کردند. این دسته از اقتصاددانان به تامیت در پدیده‌های اقتصادی کمتر توجه نشان می‌دهند و برای ارائه نظریه‌های خود، بیشتر از تحلیل ریاضی بهره می‌گیرند.

یکی از شاخه‌های اثبات‌گرایی، ابزارگرایی است. واعظ و شهنازی (۱۳۸۵) معتقدند که با توجه به ایراداتی که به روش اثبات‌گرایی قطعی و احتمالی گرفته شد و اینکه الزاماً نظریات مبتنی بر مشاهده، ادراک واقع‌بینانه‌ای ایجاد نمی‌کند، روش ابزارگرایی ایده خود را بر ابزاری بودن نظریات قرار می‌دهد و معتقد است که درست یا غلط بودن نظریات مهم نیست و آنچه مهم است، این است که نظریه، ابزاری مناسب برای پیش‌بینی باشد. از این‌رو نظریاتی بهترند که پیش‌بینی‌های بهتری ارائه کنند؛ پس درست و غلط بودن یا قدرت توضیح‌دهندگی و تفسیر نظریه اهمیت ندارد. فریدمن (۱۹۵۳)، در «مقالاتی در اقتصاد اثباتی» روش‌شناسی مورد نظر خود را برای پیشبرد پژوهش‌های عادی اقتصادی ارائه و تبیین کرد که به ابزارگرایی معروف شد. خاستگاه فلسفی ابزارگرایی، در پراگماتیسم است که قابل استفاده بودن، هسته مرکزی روش‌شناسی آن است.

شمشیریان (۱۳۸۶) نیز در مقاله‌ای با عنوان «مروری بر ابزارگرایی فریدمن: چه چیز به یک نظریه اعتبار می‌دهد؟» به رویکرد فریدمن اشاره می‌کند و می‌گوید از نظر او، نظریات چیزی بیش از ابزارهایی برای ارائه منطقی پیش‌بینی‌های نظری نیستند. بر این اساس نباید خود را با مسئله درست بودن یک نظریه درگیر ساخت، بلکه مسئله اساسی، سودمند بودن نتایج یا پیش‌بینی‌هایی است که می‌توان به طور منطقی از یک نظریه یا فرضیه خاص استنتاج کرد.

نگرشی فراتر از علم تجربی

تاریخ علم نشان داده که اثبات‌پذیری، تأیید‌پذیری و ابطال‌پذیری علم و ابزارگرایی، بسیار جزئی‌نگرانه است. بنابراین افرادی مانند کوهن، لاکاتوش و فایرابند درصدد برآمده‌اند تا نظریه‌ها را به مثابه نوعی کل‌های ساختاری در نظر بگیرند. به نظر آنان مفاهیم، معنای خود را دست‌کم تا اندازه‌ای از نقشی که در یک نظریه ایفا کرده‌اند، می‌گیرند (کرمی و دیرباز، ۱۳۸۹، ص ۵).

روش‌شناسی «برنامه‌های پژوهش^۱ لاکاتوش» بر خلاف ابطال‌گرایی، «مجموعه‌ای از فرضیات» را پوشش می‌دهد. لاکاتوش، روش خود را این‌گونه توصیف می‌کند که نمی‌توان به نظریه‌ها به صورت «یک جزء واحد» نگاه کرد؛ بلکه وقتی محقق می‌خواهد نظریه‌ای را ارزیابی و سنجش کند، باید مجموعه‌ای از نظریات کمابیش به‌هم پیوسته را مد نظر قرار دهد. این فرایند را «برنامه‌های پژوهش علمی»^۲ می‌نامند.

از دیدگاه روش‌شناسی لاکاتوشی، برای هر برنامه پژوهش علمی می‌توان «هسته سخت» آن را مشخص کرد. این هسته سخت، توسط فرضیه‌های کمکی با عنوان کمر بند حفاظتی احاطه شده است و آزمون‌ها با در نظر گرفتن هسته سخت، صورت می‌گیرد. در صورتی که یک برنامه پژوهش علمی باطل شود، باید به فروض کمکی آن مراجعه کرد. در صورت تغییر فروض کمکی، با احتمال زیاد، نظریه بر مبنای هسته سخت تغییر می‌یابد. با این روش می‌توان گفت که یک برنامه پژوهشی، برنامه‌ای است که قابلیت دارد به طور پیوسته، به تبیین و پیش‌بینی بپردازد و با روش علمی و منظم، واقعیت‌ها را توضیح دهد (بلاگ، ۱۳۸۰، ص ۷۵).

برای تبیین این نوع روش‌شناسی، به عنوان یک رابطه مصداقی که با موضوع اصلی مقاله مرتبط است، به تعریف علم اقتصاد اسلامی بر محور آن پرداخته می‌شود. هسته سخت برنامه پژوهش علمی اقتصاد اسلامی یعنی «اصول موضوعه اساسی آن»، دقیقاً کانون انفصال اقتصاد اسلامی از اقتصاد متعارف است. حمید زمان‌زاده در مقاله «آیا اقتصاد اسلامی، یک علم است؟» منتشر شده در روزنامه دنیای اقتصاد، بر اساس روش‌شناسی برنامه پژوهشی لاکاتوشی، تعریف علم اقتصاد اسلامی را این‌گونه بیان می‌کند:

علم اقتصاد اسلامی، یک برنامه پژوهش علمی است که تحت روش علمی با موضوع نظام اقتصادی یک نسخه آرمانی جامعه اسلامی و با هدف تحلیل و بررسی پدیده‌ها

1. Methodology of Scientific Research programs
2. SPRS: Scientific research programs

و روابط اقتصادی و کارکردهای این نظام اقتصادی و تحلیل و پیش‌بینی اثرات اعمال سیاست‌های اقتصادی در چنان جامعه‌ای می‌باشد.

از نگاه دیگر به ماهیت علم، کوهن^۱ اساس نظرات خود را «عمل عالمان در تاریخ علم» می‌داند.^۲ پاول فایرابند^۳ وجود روش‌شناسی خاص و جهان‌شمول را در دانش تجربی را نفی می‌کند. او معتقد است تفکیک علم از غیرعلم نه تنها امری تصنعی، بلکه برای پیشرفت دانش هم زیانبار است. وی معتقد است که برای آزمایش یک نظریه یا جهان‌بینی به نظریه یا جهان‌بینی کاملاً جدیدی نیاز داریم. تکوین این نظریه جدید زمان زیادی طول می‌کشد و ممکن است هرگز به آخر نرسد. پس باید صبر کرد و بسیاری از شواهد تعیین‌کننده را نادیده گرفت. برای مقایسه و داوری عادلانه باید به نظریه‌های رقیب فرصت برابری داد (حیدری، ۱۳۹۱، ص ۱۷۱-۱۷۴).

گروه دیگری از فلاسفه علم، که هم به اندیشه‌های پوزیتیویستی و هم به تفکرات نسبی‌نگر انتقاد داشتند، رئالیست‌ها یا واقع‌گرایان بودند. واقع‌گرایی یا رئالیسم، یک مکتب فلسفی است که مدعی است بین علم و معلوم، قابلیت تطابق وجود دارد؛ یعنی علم می‌تواند جهان را چنان که واقعاً هست توصیف کند. این گروه، به واقع اصالت می‌دهند. رئالیست‌ها نیز از گونه‌های متفاوتی برخوردارند؛ اما آنچه به صورت مشترک در بین آنها مطرح است، آن است که این مکتب به وجود جهان خارج و مستقل از ادراک انسان قائل است. هدف حقیقی رئالیسم، تشخیص تأثیر محیط و اجتماع در واقعیت‌های زندگی است که در اجتماع معینی (مثلاً جامعه مسلمین) پدید آمده است. در این

1. Cohen

۲. سعید زیباکلام در این باره می‌نویسد: «کوهن در مطالعاتش دریافت که فهم یک نظریه علمی، تنها هنگامی امکان‌پذیر است که آن نظریه را در متن و بستری که در آن به وجود آمده، بررسی کنیم. لازمه چنین فهمی، گذر از تصویر جهانی که در آن زندگی می‌کنیم به چارچوب تصویر جهانی است که می‌خواهیم آن را بفهمیم... کوهن با این رویکرد، تاریخ علم را بررسی کرد و دریافت که مشاهدات، آزمایشات و ابزارهایی که دانشمندان برای آزمایش‌های خود اختراع می‌کنند، متناسب با مجموعه‌ای از باورها و تعهدات متافیزیکی، نظری و مفهومی است که حاصل نگرش ویژه جامعه علمی آنها به جهان است؛ مجموعه‌ای که کوهن آن را پارادایم نامید. سنت پژوهشی حاصل از پارادایم، چنان تصویر یک پارچه‌ای از جهان ارائه می‌نماید که فهم آن برای کسی که در پارادایم مزبور به پژوهش مشغول نیست، مشکل می‌نماید. گرچه پارادایم شامل بخش‌هایی همچون قانون، نظریه، کاربرد و ابزار اندازه‌گیری و غیره است، اما نقش آن در پژوهش‌های علمی فراتر از نقش اجزایش است و حکم یک واحد یک پارچه را دارد که نقش آن را نمی‌توان با تحویل به اجزای سازنده‌اش دریافت» (زیباکلام، ۱۳۸۲، ص ۱۰-۲۸).

3. Feyerabend

میان، دیدگاه واقع‌گرایان روش‌شناختی^۱ و رئالیسم علمی^۲ در حوزه فرایند تولید علم، جایگاهی ویژه دارد. واقع‌گرایان روش‌شناختی می‌خواهند بدانند که بهترین و مؤثرترین ابزار کسب معرفت کدام است؟ از این رو رئالیسم روش‌شناختی در پی پاسخ واقع‌گرایانه به بهترین روش در رسیدن به معرفت خواهد بود (عارفی، ۱۳۸۲، ص ۴۱-۵۲).

در کنار آن، واقع‌گرایان علمی، بیش از آنکه بخواهند بدانند علم با چه ابزاری به بررسی طبیعت می‌پردازد، می‌خواهند بدانند که نظریه‌های علمی تا چه اندازه، حقیقت جهان خارج را بیان می‌کنند. واقع‌گرایان معتقدند که هدف علم، عرضه شرحی درست و دقیق درباره پدیده‌های جهان است.^(۳) بر اساس نظر متفکران مسلمان از جمله علامه طباطبائی، علم، کشف واقع است نه فقط آنچه مشاهده می‌شود.^(۴) برای کشف واقع می‌توان از ابزار وحی، مشاهده، تجربه، عقل و نیز شهود استفاده کرد. در میان تعاریف علم، باید تعاریفی زیربنای کارهای مطالعاتی متخصصان علم اقتصاد در مراحل مختلف تولید علم قرار گیرند که به کشف واقع می‌انجامند. لذا این روش‌شناسی باید در میان علاقه‌مندان به تولید علم اقتصاد، متناسب با جامعه مسلمین (با توجه به اعتقاد ایشان به وجود جهان خارج و مستقل از ادراک انسان) مورد استفاده قرار گیرد.

1. Methodological Realism

2. Realism Scientific

۳. «رئالیسم علمی، مکتبی است که بر آن است که بسیاری از انواع اشیای علمی و فیزیکی به طور عینی مستقل از ذهن وجود دارد. این نوع رئالیسم به نوعی به علم تجربی اتکا دارد، بدین معنا که این مکتب معتقد است آنچه را علم تجربی به عنوان اشیای واقعی مستقل از ذهن اثبات می‌کند، قابل قبول و پذیرش است. چهار مؤلفه اصلی واقع‌گرایی علمی عبارت‌اند از:

الف) واقع‌گرایی علمی، ضدابزارگرایی است. رئالیسم علمی با ابزارگرایی سازگاری ندارد؛ زیرا واقع‌گرایی علمی، هویت مشاهده‌ناپذیر را فقط ابزاری برای پیش‌بینی نمی‌داند، بلکه معتقد است آنها واقعاً وجود دارند؛

ب) واقع‌گرایی علمی، هدفش کشف حقیقت درباره جهان است؛

ج) واقع‌گرایی علمی، به نظریه «مطابقت در تعریف صدق» معتقد است، نظریه‌ای که بر آن است که آنچه یک حکم را صادق می‌سازد این است که جهان واقعاً چنان باشد که در حکم آمده است؛

د) واقع‌گرایی علمی به واقعیتی مستقل از ذهن آدمی معتقد است، واقعیتی که وجود آن، ساختار آن، و شاخصه‌های آن، همگی از فعالیت ذهن آدمی مستقل است» (عارفی، ۱۳۸۲، ص ۴۵).

۴. «در اندیشه علامه طباطبائی، انسان گزاره‌ای را که می‌خواهد تأیید و تصدیق کند باید به مطابقت آن با واقع پی برده باشد. فهم مطابقت با واقع در بدیهیات مشکلی ندارد و انسان با تصور درست طرفین گزاره، بی‌درنگ آن را مطابق با واقع می‌یابد و تصدیق می‌کند؛ اما فهم مطابقت گزاره‌های اکتسابی با واقع، در روند استدلال برهانی اتفاق می‌افتد» (پایگاه باشگاه اندیشه).

۲. موضوع، کاربرد و سودمندی علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین

پس از بررسی نظریات مربوط به تفکیک «علم» از «غیر علم» از منظر «فلسفه علم» و تأکید بر روش‌شناسی رنالیستی علمی نسبت به دیگر روش‌شناسی‌ها بر مبنای نظر متفکرانی چون علامه طباطبائی، در این قسمت از مقاله، به دیدگاه‌هایی که درباره موضوع علم اقتصاد ارائه شده است می‌پردازیم. موضوع علم، مقوله‌ای است که در آن از حالات، اوصاف و به طور کلی عوارض ذاتی آن علم بحث می‌شود و وجه تمایز آن علم را از دیگر علوم مشخص می‌کند (میرمعزی، ۱۳۸۶، ص ۸). دیدگاه‌های مطرح شده درباره موضوع علم اقتصاد به چند دسته تقسیم پذیرند:

۱. موضوع این علم، تنها شناسایی پدیده‌های اقتصاد^۱ و نحوه ایجاد ثروت است (دیدگاه آدام اسمیت و جان استوارت میل)؛

۲. موضوع این علم، مطالعه رفتارهای اقتصادی^۲ انسان‌هاست. لئونل رابینز معتقد است که «علم اقتصاد، رفتار انسانی را در رابطه میان مقاصد و منابع کمیاب که مورد استفاده مختلف دارند، مورد مطالعه قرار می‌دهد» (Robbins, 1935: 15). به عبارت دیگر «علم اقتصاد» به مثابه «علم انتخاب» است؛

۳. موضوع این علم، شناسایی پدیده‌ها و رفتارهای اقتصادی است. برای نمونه مارشال در تعریف علم اقتصاد می‌گوید: «اقتصاد بررسی آن بخش از فعالیت فردی و اجتماعی است که به طور اساسی برای رسیدن به وضع مادی رفاه و استفاده از آن اختصاص می‌یابد». (Marshall, 1890, 6)

از مباحث مهمی که در فلسفه علم مطرح می‌شود، کاربرد یک علم است. اینکه این علم با چه هدفی تولید شده و چه تقاضایی را پاسخ می‌گوید، بحثی بسیار مهم در راستای ایجاد انگیزه برای تولید و مصرف این علم است. در عصر حاضر، عموم اقتصاددانان معتقدند علم اقتصاد، علم انتخاب است و به دنبال بهینه کردن انتخاب‌هاست؛ به گونه‌ای که عامل اقتصادی، رضایت خاطر و منافع خود را در مصرف و تولید بهینه کند. البته جهان‌بینی، هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی انسان‌ها و نوع نگاه ایشان به مالکیت، می‌تواند متمایزکننده نقاط بهینه باشد. شاید بتوان به‌صراحت گفت که نقطه بهینه رفتار مصرف‌کننده و تولیدکننده مسلمان از غیرمسلمان، بسته به میزان ایمان و اعتقادات او به آخرت و تعریفی که از مالکیت دارد، می‌تواند متمایز از هم باشد و

-
1. Economic Phenomenon
  2. Economic Behavior

توابع رفتاری او را متأثر سازد؛ اما چگونگی افزایش منابع و بهینه کردن تخصیص منابع از مسائل اصلی و مهم همه انسان‌ها، چه مسلمان و چه غیرمسلمان است که به دلیل محدودیت منابع در زمان حاصل می‌گردد.

کرمی و دیرباز (۱۳۸۹، ص ۶۴-۶۶)، هفت کارکرد برای علم اقتصاد تعیین می‌کنند؛ اما نگارنده معتقد است که دو مورد اول را می‌توان از کارکردهای کلیه علوم از جمله علم اقتصاد دانست، ولی پنج کارکرد آخر، نشان‌دهنده سودمندی علم از جمله علم اقتصاد هستند و نتایج حاصل از سودمندی علم، نشان‌دهنده کارایی علم است. منافع علم اقتصاد بدین قرارند:

۱. تبیین واقعیت (علم به تبیین روابط علی می‌پردازد و به دنبال پدیده‌شناسی است. علم باید قدرت علت‌یابی در حوزه موضوع علم داشته باشد)؛
۲. توصیف امور بالواقع مشهود (نظریه‌های علمی حکایت از این دارند که می‌توان امور واقع را شناخت و توصیف و دسته‌بندی کرد. فلاسفه قدیمی علم معتقد بودند که این شناخت را به صورت قطعی می‌توان تصور کرد، اما فلاسفه جدید این شناخت تجربی را به صورت ظنی می‌پندارند).

اما سودمندی و کاربرد علم اقتصاد به عنوان یکی از علوم مربوط به نظامات اجتماعی، می‌تواند خود را در موارد زیر نشان دهد:

۱. پیش‌بینی امور مشاهده‌ناپذیر: پیش‌بینی، کارکردی است که به توصیف پدیده‌ای می‌پردازد که خود مشاهده نشده است، بلکه بر اساس یافته‌های قبلی درباره‌اش حکمی داده می‌شود؛
۲. پس‌بینی امور مشاهده‌ناپذیر: پس‌بینی بر خلاف پیش‌بینی، از گذشته مشاهده‌ناپذیر خبر می‌دهد؛

۳. سیاست‌گذاری: از منافع عملی علم اقتصاد است. سیاست‌گذاری از سه عنصر تشکیل شده است: اول، بیان مجموعه‌ای از اهداف کلی و بلندمدت و پایدار، همراه با تعیین اولویت‌های هر کدام از آنها؛ دوم، تعیین عواملی که می‌توانند آن ملت یا کشور را به بهترین وجه به آن هدف برسانند؛ سوم، تعیین فرایند و مراحل که طی آنها می‌توان با تحقق عواملی به اهداف رسید؛

۴. برنامه‌ریزی: از منافع عملی دیگر برنامه‌ریزی است که همانند سیاست‌گذاری است، اما محدود به زمان و جزئی‌تر است؛

۵. هدایت و مهار: فایده دیگر علم اقتصاد، هدایت و تحقق بخشیدن به هدفی موردی است

که معمولاً از اهداف برنامه‌ریزی‌ها جزئی‌تر است؛ مثلاً تدبیری که مردم اطلاعات خود را برای یک برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری مهم‌تر در اختیار دولت قرار دهند. منظور از مهار، جلوگیری از پیامدهای نامطلوب است، مانند جلوگیری از مصرف بی‌رویه انرژی. برای اقتصاددانان اسلامی باید مشخص شود که هدف از تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین چیست. آیا فقط واقعیت قابل مشاهده برای تولیدکننده علم مهم است یا در جهت پس‌بینی، پیش‌بینی، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی امور نیز می‌خواهد از آن استفاده کند. واضح است که این پنج کاربرد می‌توانند از دستاوردهای علم اقتصاد باشند و اگر این پژوهش‌ها به این دستاوردها نرسند، فعالیت در این حوزه ناقص می‌ماند.

با توجه به مطالب یادشده، تعریف جامعی از علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین به صورت ذیل ارائه می‌شود:

شناخت بهترین روش استفاده ممکن از منابع خدادادی و امانی موجود و نیز حداکثر کردن تولید ممکن کالاها و خدمات حلال؛ با هدف برطرف کردن نیازهای مربوط به حال و آینده جوامع مسلمین از طریق سیاست‌گذاری‌های مناسب اقتصادی و توزیع عادلانه منافع حاصل از این تولیدهاست که هم‌زمان با آسایش، بتواند آرامش فردی و اجتماعی را به دنبال داشته باشد.

اما رسیدن به این علم، نیازمند نظام‌سازی شامل رفتارسازی و نهادسازی در جامعه مسلمین است. برای تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین، باید حس امانت‌داری نسبت به کالاها و خدماتی که خداوند نزد انسان به ودیعت نهاده، در این جامعه ایجاد شود و نحوه کسب رزق حلال تبیین گردد؛ نظام‌های آموزشی و پرورشی و سیاست‌های تشویقی و تنبیهی توسط دولت اسلامی تأسیس گردد و به طور هم‌زمان اقتصاددانان با روش‌شناسی رئالیسم علمی، به مطالعه بر روی این جامعه تحقیق‌یافته بپردازند و تغییر و تحولات آن را رصد کنند؛ یعنی در یک بستر دانش‌افزایی، فهماندن و به کار بستن فرایند تعلیم و تربیت تحقیق یابد. منظور از نظام اقتصادی اسلام، مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری و روابط اقتصادی در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف است که از درون مکتب حاصل از کتاب و سنت پیامبر ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام و عقل استنباط می‌شود. الگوهای مزبور چگونگی پیوند شرکت‌کنندگان در نظام اقتصادی به یکدیگر و به منابع اقتصادی را تبیین کرده و بر اساس مبانی بینشی و اصول راهبردی معینی در جهت اهداف اقتصادی اسلام سامان یافته‌اند (میرمعزی، ۱۳۹۰، ص ۴۶-۴۷).

۳. جریان‌شناسی انواع نگرش‌ها درباره وجود یا عدم وجود «اقتصاد اسلامی»

همان‌طور که در آغاز مقاله تبیین شد، اینکه اقتصاد اسلامی چیست و با چه تعریفی از علم، می‌توان وجود علم اقتصاد اسلامی را اثبات و یا انکار کرد یا تحقق فعلی آن را امکان‌ناپذیر دانست، با دامنه گسترده‌ای از نظریات روبه‌رو شده است که بر اساس بینش و دیدگاه ارائه‌دهنده نسبت به تمایز علم از غیرعلم شکل گرفته است. تفاوت برداشت محققان از وجود یا عدم وجود این علم و نحوه روش دستیابی به این معرفت، آثار خود را بر تخصیص منابع، زمان و ترسیم جایگاه‌های علاقه‌مندان به این حوزه بشری در سطوح حوزوی و دانشگاهی نشان خواهد داد. ارشدی و مرتضوی کاخکی (۱۳۹۰) تفاوت دیدگاه‌ها درباره اقتصاد اسلامی را جریان‌شناسی و به صورت ذیل دسته‌بندی کرده‌اند:

۱-۳. نفی ماهیت اقتصاد اسلامی و اصالت دادن به اقتصاد متعارف با شناخت اثبات‌گرایی

برخی از اقتصاددانان مسلمان، اصالت را به اقتصاد متعارف می‌دهند که برگرفته از مطالعات انجام‌شده در جوامع غربی است و این در حالی است که امروزه، نهادگرایان، اقتصاددانان اخلاق‌گرا، جنبش‌های پسااقتصاد متعارف و حتی نظریه‌پردازان اقتصاد اسلامی در همان کشورها و در مراکز دانشگاهی مشغول به فعالیت‌های علمی و پژوهشی گسترده‌ای هستند تا به توصیف، تبیین و پیش‌بینی دقیق‌تری از رفتار انسان‌ها بپردازند. همین بس که شکل‌گیری این دسته از مطالعات، ناتوانی اقتصاد متعارف را در حل مسائل همان کشورها از جمله بحران‌های مالی نشان می‌دهد (فولبرک، ۱۳۸۹). این دسته از اقتصاددانان مسلمان، علوم انسانی را جهان‌شمول می‌دانند. آنان به ابعاد مختلف وجودی انسان‌ها توجهی ندارند و انسان را مانند یک ماشین می‌دانند که در سراسر دنیا به یک شکل عمل می‌کند و جایگاهی برای شئون متفاوت فردی، اجتماعی، محیطی، منطقه‌ای، مذهبی و... انسان قائل نیستند.

معمولاً معتقدان به اقتصاد متعارف، علم اقتصاد را شامل یافته‌های جهان‌شمول می‌دانند. برای آنها علم (اقتصاد)، اسلامی و غیراسلامی ندارد. یکی از دلایل آنان این است که میان دو عنوان اقتصاد و اسلام، سازگاری کافی مشاهده نمی‌شود. آنان معتقدند که اسلام یک دین است و عناصر دینی ثابت و یقینی‌اند؛ اما اقتصاد یک چارچوب متغیر و متحول است. این صاحب‌نظران تصور می‌کنند که اقتصاد اسلامی امری ثابت است. در قرآن و روایات، بحث‌هایی از قواعد اقتصادی آمده

است که مختص زمان و مکان خاص بوده است. برخی از آنها نیز به تجربه موجود جوامع مسلمین می‌نگرند و با مقایسه جوامع مغرب‌زمین و اسلامی، ادعای داشتن اقتصاد اسلامی را توهّم‌آمیز می‌خوانند.^۱

۲-۳. اصالت دادن به معارف نقلی در تولید علم اقتصاد اسلامی

این گروه از معتقدان به اقتصاد اسلامی، پیش‌فرض‌های خود را بر اساس جهان‌بینی اسلامی نسبت به هستی، خدا، انسان و جهان شکل داده‌اند و به استخراج قواعد علمی بر اساس شناخت و حیانی و معارف نقلی پرداخته‌اند. آنان علم را معارف نقلی آغاز می‌کنند و از نظر فکری، بر دو دسته‌اند: دسته اول، کسانی هستند که به ماهیت اقتصاد اسلامی معتقدند، اما آن را معادل فقه مدون و دستورالعمل‌ها در حوزه مالی می‌دانند و هویتی فقهی - حقوقی برای آن قائل‌اند؛ مانند مکاسب، خیارات، کفارات و... می‌توان گفت که نگرش غالب بر بسیاری از حوزه‌های علمیه ایران در این دسته قرار می‌گیرد. برخی کتب روایی و یا آیات الاحکام اقتصادی را می‌توان در این دسته قرار داد که نمونه‌های فراوانی از آن وجود دارد.

دسته دوم، کسانی هستند که استخراج نظام معرفتی حاکم بر تولید علم از متون نقلی را هدف قرار داده‌اند و در اقتصاد اسلامی نیز دارای کتب و انتشاراتی هستند.

این جریان که بیش از همه در فرهنگستان علوم اسلامی بروز یافته، خود را نظام‌گرا می‌داند. هرچند دنبال‌کنندگان این جریان هنوز موفق به ارائه چارچوب کاملی برای تولید علم خود نشده‌اند، ولی به مناسبت، در حوزه‌های مختلف علوم انسانی از جمله اقتصاد، اعلام موضع کرده‌اند. برای نمونه رهبر فکری این جریان، مرحوم منیرالدین حسینی است که با انتشار کتاب «بررسی ارکان و روند پژوهشی اقتصاد اسلامی» و گفتاری با عنوان «اشتغال و موانع ساختاری اقتصاد ایران از دیدگاه اسلام و سرمایه‌داری» به بروز این اندیشه در حوزه اقتصاد نیز توجه کرده است.

به طور کلی این جریان، آیات و روایات اقتصادی را که از متن کتاب و سنت به صورت روشمند استخراج کرده‌اند، محور تولید قواعد علمی قرار می‌دهد. مشکل این جریان این است که تصور می‌کنند علم اقتصاد اسلامی وجود دارد و باید آن را کشف کرد. این تصویری گمراه‌کننده است؛

۱. به نظر می‌رسد تجارب و شواهد، از جمله بحران‌های اقتصادی در بسیاری از کشورها، بیانگر این است که کاربرد علم اقتصاد متعارف، نتوانسته است اهداف علم اقتصاد را برآورده سازد. توزیع نامناسب منابع، افزایش نسبی فقر، از بین رفتن محیط زیست و فروپاشی نظام خانواده، از نشانه‌های حل نشدن بسیاری از مسائل مهم اقتصادی‌اند.

زیرا ذهن محقق را به سمت روابط علی و معلولی در آیات و روایات می‌برد؛ به گونه‌ای که ممکن است برخی از آنها در شرایط ویژه‌ای محقق شوند و از مسیرهای موجود در دست بشر، آزمون‌پذیر نیستند. حتی اگر اقتصاددان، فضایی را برای این نوع آیات و روایات بیابد، اما نظرش در آزمون تجربی گزاره علمی رد شود، چه توجیهی برای رد آن پیدا می‌کند؟ آیا گزاره غلط است یا شرایط آزمون محقق نبوده است و یا تحقق این گزاره به شرایط مکمل نیاز داشته است؟

البته در این دسته، کسانی همچون شیخ عبدالحمید واسطی در مؤسسه «مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام نور»، با نگرش سیستمی به دین و تبیین دین استراتژیک، به دنبال کارآمد نشان دادن دین در محیط رقابت با دیگر نظریات برای مدیریت زندگی جمع‌اند.^(۱)

آنان معتقدند که باید مسائل جامعه مسلمین را کشف و به مجتهدان عرضه کرد. مجتهدان موظف‌اند که مسئله را به کتاب و سنت عرضه کنند و از بطن کتاب و سنت، آموزه‌های دینی را به صورت روشمند استخراج نمایند. حل مسئله، نیازمند نهادسازی است. آنان با رویکرد سیستمی، متغیرهایی را که نیازمند اجرایی شدن آموزه است شناسایی، و برای آن تابع تبدیل تعریف می‌کنند. ایشان هویت همه پدیده‌ها را در بستر سیستم یا شبکه تعریف می‌کنند و سیستم یا شبکه را مجموعه‌ای از عناصر می‌دانند که با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و برای تحقق یک هدف در تلاش‌اند. در هر شبکه تغییر هر جزء، بر دیگر اجزا و بر کل تأثیر دارد و هیچ‌یک از عناصر، اثری مستقل و جدا از مجموعه نمی‌گذارند و نمی‌پذیرند.

۳-۳. اصالت دادن به روش تجربی در تولید علم اقتصاد اسلامی

کسانی که در تولید علم اقتصاد اسلامی به روش تجربی اصالت می‌دهند نیز به سه دسته تقسیم می‌شوند:

دسته اول با تفکیک میان مقام داوری و گردآوری در عرصه علم اقتصاد، با روش شناسی ابطال‌گرایی عمل می‌کنند و معتقدند که می‌توان نظریات علمی را از متون مقدس اسلام استخراج کرد، ولی باید برای اثبات آنها به تجربه رجوع کرد و آن را از طریق تجربه اثبات علمی نمود. شمار

۱. در کتاب نگرش سیستمی به دین آمده است: «بررسی‌های اولیه در منابع اسلام، وجود گزاره‌های مهم، حساس و تصمیم‌سازی را در زمینه‌های مختلف فردی و جمعی نشان می‌دهد و به نظر می‌رسد که دین اسلام برای موضوعات مختلف در زندگی انسان‌ها برنامه و مدل ارائه کرده است و این مدل‌ها به صورت شبکه واحد با یکدیگر در تعامل هستند و هر یک از گزاره‌های دین، جایگاه خاصی در شبکه و سیستم طراحی شده دارند که فقط در صورت قرار گرفتن در موقعیت واقعی خود، اثر مورد نظر را تولید می‌کنند» (واسطی، ۱۳۸۸، ص ۱۷).

فراوانی از متفکران دانشگاهی همچون انس زرقا، به تبع جریان‌های رایج در حوزه فلسفه علم، پیرو این دیدگاه هستند. آنان معتقدند که به گزاره‌های دینی و قرآنی، می‌توان به عنوان یک منبع الهام نگاه کرد و از آنجا که این گزاره‌ها صادق نیز هستند، نباید درباره آزمون تجربی آنها نیز واهمه‌ای داشت. انس زرقا (۱۳۸۳، ص ۱۲۹-۱۵۳) با اعتقاد به وجود علم اقتصاد اسلامی، گزاره‌های اقتصادی صادره از کتاب و سنت را به دو گروه ارزشی و وصفی تقسیم می‌کند: دسته اول را فقه الاقتصاد دانسته که در قالب مکتب اقتصادی بیان می‌شود؛ و دسته دوم را که رابطه‌ی بین پدیده‌های اقتصادی است را علم اقتصاد اسلامی می‌داند. وی می‌گوید دستیابی به گزاره‌های ارزشی از طریق فقه امکان‌پذیر است، اما آنچه واقعیت‌ها را مشخص می‌کند و رابطه بین پدیده‌های اقتصادی را نشان می‌دهد، علم اقتصاد اسلامی است. وی قلمرو این رشته را شامل پیش‌فرض‌های ارزشی اسلامی، فرض‌های اثباتی برگرفته از وحی و اصول اثباتی‌ای که اقتصاددانان مسلمان از مشاهده‌ها و تحلیل‌هایشان استنتاج کرده‌اند، می‌داند.

در یک تقسیم‌بندی دیگر، علم اقتصاد اسلامی از منظر وی از دو بخش اصلی تشکیل شده است: اول مکتب یا نظام اقتصادی اسلام و دوم تجزیه و تحلیل اقتصادی اسلامی. بخش اول ماهیت ارزشی دارد و به این موضوع می‌پردازد که نحوه زندگی اقتصادی اسلامی چگونه باید باشد. همچنین با استفاده از تجزیه و تحلیل اقتصادی اسلامی، به حکمت اقتصادی احکام شرعی می‌پردازد. در بخش دوم، به تجزیه و تحلیل و تفسیر رفتار مؤسسات و رویدادهای اقتصادی جوامع (اسلامی و غیر اسلامی) و شناخت اسباب و نتایج آنها پرداخته می‌شود.

دسته دوم، حضور آموزه‌های نقلی در عرصه پیش‌فرض‌ها و زمینه‌سازی برای پردازش نظریه را قبول دارند. هرچند این گروه ادبیاتی متفاوت دارند، در حوزه و دانشگاه دارای طرف‌دارانی هستند. سیدکاظم صدر (۱۳۸۱) نظریه خود را در همین راستا مطرح می‌کند و معتقد است که معرفتی به نام علم اقتصاد اسلامی وجود ندارد، اما میان علم اقتصاد متعارف و مکتب اقتصاد اسلامی، دادوستدهای فراوانی صورت می‌گیرد. علم از مکتب برای انتخاب اصول موضوعه، شکل‌الگو، عوامل محدودکننده یا مؤثر، مشکل اقتصادی، ارائه نهادهای جدید تصمیم‌گیری، دستیابی به تابع رفاه اجتماعی و تعادل سراسری سود می‌برد. همچنین علم از فلسفه یا جهان‌بینی مکتب بابت اعتباربخشی به شناخت تجربی، هستی‌شناسی موضوعات مورد بررسی و سرانجام قانونمند ساختن آنها بهره می‌برد. به طور متقابل، مکتب از علم برای حل مشکلات اقتصادی، گسترش رفتارهای نیک و خیرخواهانه، بازداشتن از کارهای ناپسند، اجرای عدالت و ترسیم وضعیت مطلوب و حرکت

به سمت آن کمک می‌گیرد. وی به هر دو معرفت اصالت می‌دهد و معتقد است که با این دیدگاه، علم اقتصاد متعارف و مکتب اقتصادی اسلام باقی می‌ماند و معرفت دیگری به نام علم اقتصاد اسلامی وجود ندارد.

در میان متفکران حوزوی نیز افرادی چون سیدحسین میرمعزی (۱۳۸۵، ص ۱۴۴) به وجود مذهب، نظام و علم اقتصاد اسلامی معتقدند. وی مذهب اقتصادی را مجموعه قواعد ثابت در جهت تنظیم روابط اقتصادی در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف جهت رفع مشکلات اقتصادی می‌داند و نظام اقتصادی را مجموعه‌ای از روابط اقتصادی در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف می‌شناسد که بر اساس قواعد مذهب اقتصادی اسلام در جهت رفع مشکلات اقتصادی سامان یافته‌اند. او (۱۳۸۳، ص ۱۰۱) دو دلیل برای وجود علم اقتصاد اسلامی بیان می‌کند:

الف) به دلیل قوانین ویژه‌ای که نصوص علمی بر آن دلالت دارند؛

ب) به دلیل مبانی هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه ویژه‌ای که نصوص اعتقادی بر آن دلالت می‌کنند.

همچنین میرمعزی در مقاله «موضوع علم اقتصاد اسلامی» (۱۳۸۶، ص ۳۱) بیان می‌کند که علم اقتصاد را از دو راه «موضوع» و از راه «مبانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی» می‌توان به اسلام منتسب کرد. او (۱۳۸۸) می‌گوید باید نصوص اقتصادی را در چهار گروه اعتقادی، اخلاقی، حقوقی و علمی طبقه‌بندی کرد و علم اقتصاد اسلامی را از جهت موضوع بر دو نوع می‌داند: «علم اقتصاد اسلامی مطلق» و «علم اقتصاد اسلامی مشروط».

وی «علم اقتصاد اسلامی مطلق» را علمی می‌داند که به وصف و تبیین روابط و متغیرهای اقتصادی در جوامع انسانی می‌پردازد و روش آن بر اصول جهان بینی و معرفت‌شناسی مبتنی است و از قوانین عامی که در آیات و روایات اهل بیت علیهم‌السلام آمده، بهره می‌برد و در رویکرد کوتاه‌مدت، «علم اقتصاد مشروط» را می‌پذیرد. به نظر او «علم اقتصاد اسلامی مشروط» علمی است که به وصف و تبیین روابط و متغیرهای اقتصادی در جامعه اسلامی مطلوب می‌پردازد و جامعه اسلامی مطلوب، جامعه‌ای است که در آن فرض می‌شود اصول مذهب و عناصر نظام اقتصادی اسلام تحقق یافته‌اند. محققان گروه اقتصاد مؤسسه امام خمینی رحمته‌الله را که از شاگردان استاد مصباح یزدی هستند، می‌توان در این گروه قرار داد.

دسته سوم، تحویل اقتصاد اسلامی به فرهنگ و نشانیدن فرهنگ اقتصادی اسلامی به جای علم را پیشنهاد می‌کنند. سعید فراهانی فرد در وب‌نوشته‌ای با عنوان «اقتصاد اسلامی، علم یا نظام»

درباره این گروه می‌گوید: «این گروه علم تجربی اقتصاد اسلامی را منطبق بر کارکرد اقتصادی جوامع مسلمین و تبیین رفتارهای مادی آنان می‌دانند».

شهید صدر در کتاب اقتصادنا تبیین می‌کند که اقتصاد اسلامی، مکتب و نظام دارد اما علم به معنای علم تجربی اقتصاد اسلامی وجود ندارد؛ زیرا جامعه‌ای که رفتار اسلامی نداشته باشد، مانع کشف قوانین و روابط اقتصاد اسلامی می‌شود. وی علم اقتصاد اسلامی را پس از استخراج از مذهب و شکل‌گیری نظام اقتصادی اسلام در چارچوب آن مذهب، دارای قابلیت کشف می‌داند. روند شکل‌گیری این علم بدین صورت است که نخست اطلاعات از روی داده‌های واقعی اقتصادی جمع‌آوری شوند و بر اساس مطالعات علمی، پردازش گردند و آن‌گاه قوانین مربوط به آنها کشف شود. لازمه پیش‌روی این روند آن است که مکتب اقتصاد اسلامی در جامعه اجرایی شود که هنوز چنین اتفاقی در جوامع اسلامی نیفتاده است. شهید صدر در ادامه، تفسیر علمی رویدادهای حیات اقتصادی را وابسته به دو کار می‌داند:

اول، جمع‌آوری رویدادهای اقتصادی از آزمون‌های واقع‌زندگی و نظم دادن به آن بر پایه علمی با رویکرد کشف قوانین حاکم بر رویکردها: بر اساس نظر وی، این حالت در صورتی کارآمد است که تجسم کامل نظام را پیش‌روی خود داشته باشد. بر این اساس تا نظام اقتصاد اسلامی که برگرفته از مکتب اقتصاد اسلامی است به طور کامل محقق نشود و نهادها که از اجزای به‌هم‌پیوسته و سازگار با اصول موضوعه اسلامی هستند شکل‌نگیرند، این نوع تفسیر علمی امکان‌پذیر نیست؛ دوم، به دست آوردن جهت اقتصادی و سیر رویدادها از مسلمات معین مفروض. در این حالت، موضوعات مشخصی از سیستم اقتصادی اسلام را با مفروض نگاه داشتن اصول معینی بررسی می‌کنند.

شهید صدر به‌صراحت می‌گوید که در این حالت امکان ندارد اقتصاد اسلامی به‌درستی شکل گیرد؛ زیرا بر این اساس محققان به دستاوردهایی می‌رسند که با واقعیت اقتصادی جامعه در تضاد است و نمی‌تواند ما را در رسیدن به کشف قوانین کمک کند.

محمد عبدالمنان، معتقد است که اقتصاد اسلامی، هم علم و هم یک نظام است. این اقتصاد، علمی اجتماعی است که مشکلات اقتصادی مردمی را که ارزش‌های اسلامی در آنها رسوخ یافته است، مطالعه می‌کند (نوراحمدی، ۱۳۸۹، ص ۲۳۴-۲۳۵). وی می‌گوید در اقتصاد اسلامی نمی‌توان آن‌گونه که مرسوم است، اقتصاد اسلامی و اقتصاد دستوری را از هم تفکیک کرد و باید آن را در کل به صورت دانش اجتماعی یک پارچه‌ای که متأثر از ارزش‌ها نیز هست، مطالعه نمود.

۳-۴. توجه توأمان به روش‌های مختلف کسب معرفت

تکیه نکردن به پارادایم اثبات‌گرایی برای دستیابی به علم اقتصاد اسلامی پیروانی دارد. آنان به اخذ نظریه‌های جهان‌شمول از دین و جهت‌دهی دین به اقتصاد اسلامی قائل‌اند. عمر چپرا چهار وظیفه را برای علم اقتصاد اسلامی تعریف می‌کند (میرمعزی، ۱۳۸۸، ص ۱۴۹-۱۷۹):

الف) مطالعه «رفتار واقعی» افراد و گروه‌ها، بنگاه‌ها و بازار بدون اینکه محدودیتی بر خود تحمیل کند؛

ب) تبیین نوعی از رفتار در جهت رسیدن به اهداف؛

ج) بررسی دلایل رفتار واقعی و عدم اعمال رفتار آرمانی؛

د) ارائه یک راهبرد عملی برای تحول اجتماعی، اقتصادی و سیاسی.

چپرا معتقد است که باید کارکرد علم را گسترش داد؛ یعنی علاوه بر تبیین، پیش‌بینی و تشویق، رفاه بشر را هدف‌گذاری کرد. وی نظرات روش‌شناختی خود را بر پایه رویکردهای لاکاتوشی و کوهنی بیان می‌کند و معتقد است که هر گزاره‌ای را باید ابتدا با هسته اصلی تطبیق داد؛ سپس تحلیل عقلایی کرد و در پایان آزمون نمود. او به تکثرگرایی روش‌شناختی معتقد است.

عیوضلو را نیز می‌توان در این جریان قرار داد. او از سویی با نقدهایی که بر روش‌شناسی اقتصاد متعارف دارد، به معرفت‌زایی گزاره‌های قرآنی اشاره می‌کند، ولی آنها را در تشکیل هسته سخت اقتصاد اسلامی مؤثر می‌داند. بر اساس نظریه او باید بین دو مقام فقهی و کارشناسی در اقتصاد تفاوت قائل شد. او در عرصه علم تجربی قائل به انگاره لاکاتوشی است و بنا را بر طراحی سخت هسته اقتصاد اسلامی با توجه به منابع دینی می‌گذارد و علم را حاصل از این هسته سخت و پیش‌فرض و با معیار تجربی می‌پذیرد. عیوضلو در تعریف این علم معتقد است که اقتصاد اسلامی علمی است که علل مشکلات اقتصادی و راه‌های درمان آن را در چارچوب شریعت اسلامی کانون تحقیق و بررسی قرار می‌دهد و بیان می‌کند که با تعریف دقیق‌تر، «اقتصاد اسلامی، علمی است که به دنبال یافتن بهترین راه حل برای کسب درآمد حلال و هزینه کردن و توزیع و رشد آن است تا مصالح امت اسلامی تحقق یابد و توان و نیروی آن افزایش یابد». (عیوضلو، ۱۳۹۰)

مندرجه قحف، به گستره‌ای وسیع برای علم اقتصاد معتقد است و حیطه علم اقتصاد را شامل رفتار بشر با همه جوانبش و تحت هر نوع ارزش‌های اخلاقی و مذهبی در داخل تمام چارچوب‌های اجتماعی، سیاسی و قانونی می‌داند. قحف به استخراج نظام اقتصاد اسلامی و روش اسلامی علم اقتصاد اعتقاد دارد و مخالف افزودن پسوند اسلامی به علم اقتصاد است. وی نظام اقتصادی را

شامل فلسفه یا عقاید اسلامی، اصول موضوعه و قانون‌های اجرایی می‌داند.

وی بیان می‌کند که اقتصاددانان مسلمان باید تمام اجزای تشکیل‌دهنده نظام را در قالب کل منسجم و سازگار کشف کنند. همچنین وظیفه این محققان آن است که تأثیر ارزش‌ها بر قانون‌های اقتصادی را تشخیص دهند و با روش تخلیه و تحلیله، اصول موضوعه برگرفته از شریعت اسلام را جای‌گزین اصول موضوعه علم اقتصاد متعارف کنند.

یدالله دادگر (۱۳۸۱، ص ۶۱) نیز به توسعه معنای علم پرداخته و معتقد است که اگر مفهوم علم را توسعه دهد، محدود به امور اثباتی نیست و می‌تواند مسائل ارزشی را در خود جای دهد. وی رویکرد شهید صدر را محدود می‌انگارد. او بیان می‌کند که می‌توان مطالعات اقتصاد اسلامی را نوعی معرفت علمی به شمار آورد و آموزه‌های اقتصادی اسلام را در قالب مطالعات روشمند و قابل انتزاع و یافتن رابطه‌ای نظری میان اجزای درونی آن ارائه کرد. باید به جای ادعای «علم اقتصاد اسلامی»، به «مطالعه علمی اقتصاد اسلامی» پرداخته شود. او به یک نظام معرفتی تکثری برای رسیدن به اقتصاد اسلامی معتقد است.

هادوی‌نیا (۱۳۸۵، ص ۲۳) نیز معتقد است که معیار تقید «علم اقتصاد» به پسوند «اسلامی»، هر گونه تأثیرپذیری از آموزه‌های وحیانی است. وی می‌گوید: «علم اقتصاد اسلامی همچون شاخه‌های دیگر علمی دارای مراتب بوده و با توجه به روش وحیانی می‌توان با افزایش گستره موضوعاتی که با این روش مورد بازخوانی قرار می‌گیرند، به مراتب بالاتری از این علم دست یافت». پیغامی (۱۳۹۰) بر این اعتقاد است که بر اساس اندیشه حاکم در پنجاه سال اخیر، اقتصاد معطوف به فرایندهاست و در مقام تعریف، اقتصاد اسلامی علمی است که بسیار فراتر از موضوعات است و به فرایندها می‌پردازد و نباید آن را در موضوعات اقتصادی محدود کرد. با این همه، به نظر او اقتصاد اسلامی تاکنون به مرحله تولید، توزیع و مصرف نرسیده است. وی در تبیین تعریف اقتصاد اسلامی، آن را علم انتخاب و حکم می‌داند. این علم بر خلاف اقتصاد متعارف، صرفاً معطوف به انتخاب نیست، بلکه هم ناظر بر الگوریتم انتخاب (مجموعه‌ای از دستورالعمل‌ها که اجرایشان موجب کسب نتیجه می‌شود) و هم ناظر بر الگوریتم حکم است که ربوبیتی تشریحی برای انسان قائل است و در عرصه زندگی بشری جاری است.

از نظر معرفت‌شناختی در انواع واقعیت، ابزار شناخت، ارزش و معیار شناخت مکتب اقتصادی اسلام با دیگر مکاتب اقتصادی تفاوت داشته و در مبانی هستی‌شناختی نیز در خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی با دیگر مکاتب اقتصادی تفاوت دارد.

در ادامه نظریه مختار بر اساس مطالب پیش گفته و نقدهای وارد بر وضع موجود تولید علم اقتصاد در جامعه اسلامی ارائه خواهد شد:

۴. نظریه مختار

در مجموع، نظر برگزیده نگارنده این است که هیچ ابزار شناختی به‌تنهایی برای بررسی پدیده‌ها در حوزه علوم انسانی، همچون اقتصاد، قابل اتکا نیست و علوم اجتماعی قابلیت آن را دارند که به دلیل تنوع پدیده‌های موجود و فراوانی عوامل مؤثر بر آن، از بهترین ابزارهای موجود در جای خود استفاده کنند و نباید در شناخت پدیده به یک یا چند ابزار بسنده کرد. لذا در میان تفکرات موجود درباره تعریف علم، برای تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین، به‌ویژه جامعه اسلامی غیرسکولار، در میان دیدگاه‌ها درباره تفکیک علم از غیرعلم، باید به سمت رئالیست‌ها یا واقع‌گرایان علمی جهت‌گیری کرد. این نوع تفکر، به مشاهده همه آنچه هست، قائل است، نه آنچه فقط مشاهده‌پذیر است. در حقیقت، واقع‌گرایان نظریه‌هایی را که بیانگر حقیقت جهان است، می‌پذیرند.

پژوهشگران اقتصادی معتقد به اقتصاد اسلامی، پدیده‌ها را در چارچوب روش‌شناسی رئالیسم علمی‌ای که در جامعه تحقق‌یافته کشف می‌کنند.

واقع‌گرایی در بحث شناخت به معنای فهم مطابق با واقع است؛ زیرا رئالیسم در اینجا جز این معنای محصلی ندارد. در علم حصولی ما سراغ واقع می‌رویم، ولی فهم واقع نصیب ما می‌شود، چنان‌که علامه طباطبائی در تفسیر المیزان می‌نویسد: «العلم حقیقه الکشف عن ما ورائه فاذا فرضنا أنه كلما قصدنا شئنا من الأشياء الخارجیه وجدنا العلم بذلک اعترفنا بأنا کشفنا عنه حينئذ ونحن انما ندعی وجود هذا الکشف فی الجملة». بنابراین هم‌چنان‌که علامه طباطبائی فرمود، شأن علم کشف واقع است، و هرگاه علمی تحقق داشت، کشفی هم حاصل است، رئالیسم و واقع‌گرایی در علم حصولی چیزی جز این نمی‌تواند باشد (عارفی، ۱۳۸۲، ص ۴۹).

دیدگاه رئالیست‌های علمی این قابلیت را دارد که واقع موجود، واقع مطلوب و حرکت از واقع موجود به واقع مطلوب را در جوامع اسلامی با ابزارهای مختلف شناخت، اعم از وحی، مشاهده، تجربه، عقل و شهود تجزیه و تحلیل کند. به عبارت دیگر روش‌شناسی علمی، تکثر ابزار و انتخاب بهترین ابزار برای شناخت را می‌پذیرد و برای رسیدن به شناخت واقع، از پویایی قوی‌تر و واقع‌گرایانه‌تری نسبت به دیگر روش‌شناسی‌ها برخوردار است؛ زیرا به دنبال کشف حقایق واقعی جهان است.

اکنون با توجه به مباحث مربوط به تفکیک علم از غیر علم و پذیرفتن دیدگاه واقع‌گرایان یا رئالیست‌های علمی در فرایند تولید علم، تعاریف مطرح‌شده درباره علم اقتصاد، معرفی جریان‌های صاحب‌نظر در حوزه اقتصاد اسلامی و کارکردهای دوگانه و فواید پنج‌گانه آن، این پرسش ایجاد می‌شود که کدام‌یک از جریانات معتقد به اقتصاد اسلامی، فرایندی عملیاتی را برای رسیدن به علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین می‌پیمایند؛ به گونه‌ای که منجر به قابل استفاده شدن آن علم برای اداره جامعه مسلمین شود و قابلیت آن را داشته باشد که در جهت تحقق آن، از سرمایه‌های پرورش‌یافته در سطوح مختلف حوزوی و دانشگاهی استفاده شود؟ در تمام فرایند تعریف‌شده در جهت تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین، باید رویکرد سیستمی حاکم باشد؛ یعنی اجزای شامل نهادهای رسمی و غیررسمی به گونه‌ای شکل بگیرند که هدف مکتب اقتصادی اسلام را تأمین کنند.

با توجه به مباحث یادشده، پاسخ این است که باید بررسی کرد:

۱. کدام‌یک از صاحب‌نظران اقتصاد اسلامی، علم را حاصل از واقعیت‌های جامعه می‌دانند و مسئله را از تعاملات اقتصادی درون جامعه اسلامی دریافت می‌کنند؟
۲. کدام‌یک از صاحب‌نظران اقتصاد اسلامی ایدئال‌گرا نیستند؛ یعنی برای ارائه نظریات خود از پیش‌فرض‌های آرمانی استفاده نمی‌کنند و ضمن پذیرش نقش ارزش‌ها در علم اقتصاد، روش‌هایی را برای اصلاح مسیر تأثیرگذاری بر روی پیش‌فرض‌های واقع موجود و تغییر واقعیت‌های رفتاری به سمت واقع مطلوب توصیه می‌کنند. به عبارتی رفتارسازی و به تبع آن نهادسازی را مقدمه تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین می‌دانند.

براین اساس بایسته است که مراحل زیر به صورت پویا پیموده شوند:

۱. همان‌طور که متفکرانی چون عبدالحمید واسطی در تبیین دین استراتژیک گفته‌اند، بررسی‌های اولیه در دین مقدس اسلام و آموزه‌های برگرفته از آن، وجود گزاره‌های مهم، حساس و تصمیم‌سازی را در همه ابعاد از جمله بعد اقتصادی، که جزء لاینفک زندگی انسان است، نشان می‌دهد و به نظر می‌رسد که این دین برای موضوعات مختلف برنامه و مدل ارائه داده است و این مدل‌ها به صورت شبکه واحد، با یکدیگر در تعامل اند و هر یک از گزاره‌های دین، جایگاهی ویژه در شبکه و سیستم طراحی شده دارند که تنها در صورت قرار گرفتن در موقعیت واقعی خود، اثر مورد نظر را تولید می‌کنند. اگر مکتب اقتصادی اسلام، شامل مجموعه‌ای از آموزه‌های اقتصادی اسلام، اعم از حوزه

فلسفه و کلام اسلامی، حوزه شریعت، یعنی اوامر و نواهی و حوزه اخلاقیات در نظر گرفته شود که فقهای دین، مجتهدان و حوزویان متخصص در رفتارشناسی آموزه‌های وحیانی و سنت پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام به صورت نسبی بر روی آنها به اجماع رسیده‌اند، این آموزه‌ها جزو هسته سخت و مقاوم و ابطال‌ناپذیر به شمار می‌آیند که در هیچ شرایطی نمی‌توان ابطالشان کرد؛

۲. اگر اقتصاددانان حوزه و دانشگاه و علاقه‌مندان ورود به این عرصه، دغدغه خود را در جامعه اسلامی برای رسیدن از واقعیت‌های رفتاری به آرمان‌های رفتاری صرف کنند و روش‌شناسی خود را بر اساس «اصالت واقع» بنا نهند، تولید علم اقتصاد متناسب با جامعه مسلمین که شامل پدیده‌شناسی و رفتارشناسی این جامعه است، منطقی‌تر، هدفمندتر و با پشتوانه نظری و کارکرد عملی قوی‌تر میسر خواهد شد و ضمن واقع‌بینی پدیده‌ها و رفتارها، پس‌بینی و پیش‌بینی، قدرت سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و هدایت و مهار را پیدا می‌کنند. این رفتارسازی در چارچوب رفتار اقتصادی «انسان با خدای خود»، «رفتار اقتصادی انسان با خود»، «رفتار اقتصادی انسان با خانواده»، «رفتار اقتصادی انسان با هم‌نوع»، «رفتار اقتصادی انسان با منابع طبیعی و کالاها و خدمات»، «رفتار اقتصادی انسان با دولت»، «رفتار اقتصادی با نظام بین‌الملل» و «رفتار اقتصادی دولت با مردم و نظام بین‌الملل» به سمت کرامت و تعالی انسان هدایت می‌شود؛

۳. ضمن باور به مرحله اول و دوم، باید «مسئله‌محور» عمل کرد. به عبارتی، صاحب‌نظران حوزوی در سطح اجتهاد که به مطالعات اقتصاد اسلامی علاقه‌مندند، باید مسائل اقتصادی جامعه مسلمین را تشخیص دهند. حوزویان باید تشخیص خود را بر مبنای مشاهده رفتارهای اقتصادی فردی و اجتماعی و یا از طریق اقتصاددانان، فعالان اقتصادی، نخبگان جامعه و به‌ویژه دولت حاکم بر جامعه اسلامی در اختیار مجتهدان حوزه قرار دهند؛

۴. حوزویان باید این مسائل را به آموزه‌های دینی عرضه کنند. در این مرحله، به تربیت حوزویان معتقد به جامعه اسلامی غیرسکولار نیاز است؛ کسانی که قادر باشند الگوهای اداره نظامات اجتماعی، از جمله حوزه اقتصاد را از متن دین استخراج کنند؛

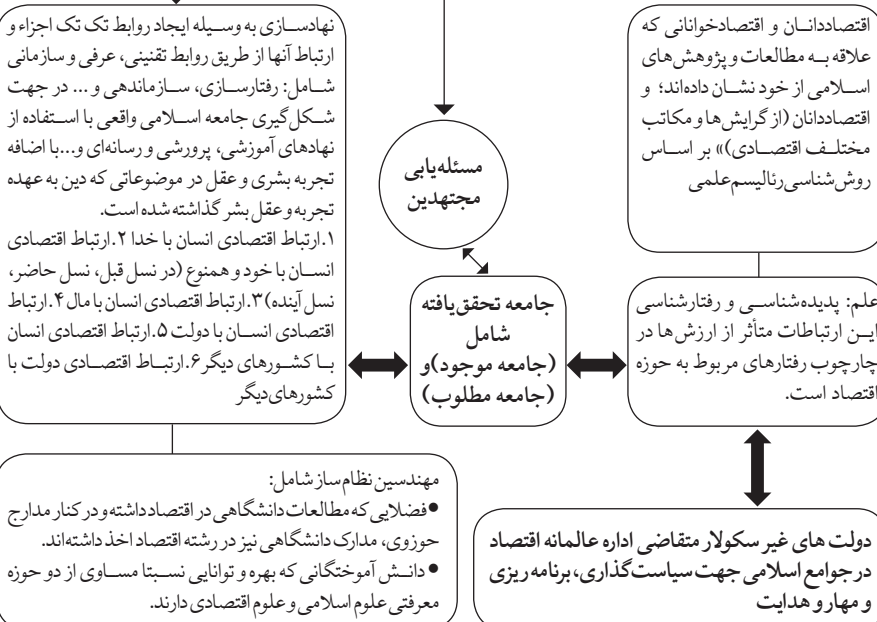
۵. در صورت وجود پاسخی برای این مسائل در کتاب و سنت، جامعه به مهندسانی

- نهادساز نیاز دارد تا برای اجرایی شدن آموزه‌های دینی، متناسب با حل مسئله در سطح فردی و اجتماعی، بسترسازی کنند و نهایتاً این آموزه‌ها را نهادینه سازند؛
۶. در صورت نبود پاسخ در کتاب و سنت، باید مسئله را به عقل و تجربه بشری در دیگر کشورها عرضه کرد. اگر پاسخ با هسته سخت آموزه‌های اسلامی سازگار باشد، راه‌حل‌های ارائه‌شده در اختیار مهندسان نظام‌ساز قرار می‌گیرند و اگر سازگار نباشند، متفکران در هر حوزه از جمله حوزه اقتصاد، راه‌حلی در جامعه مسلمین برایش خواهند یافت؛
۷. مهندسان نهادساز باید از طریق سازمان‌سازی، اصلاح و ایجاد قوانین و سازوکارهای آموزشی و تربیتی، اقدام به تولید رفتار کنند. در این مرحله، نیازی شدید به تعاملات صاحب‌نظران در رشته‌های مختلف علوم انسانی احساس می‌شود و فقط از طریق آنهاست که می‌توان نهاد را تولید و طراحی کرد؛
۸. هم‌زمان با تولید رفتار در جامعه و شکل‌گیری جامعه تحقق‌یافته، متخصصان اقتصاد در هر سطحی با روش‌شناسی رئالیسم علمی می‌توانند پدیده‌های شکل‌گرفته در جامعه مسلمین را مطابق با واقع، مورد شناسایی قرار دهند و قواعد علمی را از آن استخراج کنند. بایسته است که همه علاقه‌مندان به اقتصاد در حوزه و دانشگاه، که معتقدند کشور اسلامی باید بر اساس مکتب اقتصادی اسلام اداره شود، مبنای تولید علم را به صورت روشمند و بر اساس روش‌شناسی رئالیسم علمی در همه مراحل استخراج آموزه‌های دینی، نهادسازی و مطالعه جامعه تحقق‌یافته بنا کنند.
۹. برای نمونه از منظر رویکرد سیستمی، اصلاح الگوی مصرف، شامل نحوه مصرف و میزان آن، پیش از هر اقدامی نیازمند اصلاح اندیشه‌ها و باورهای مصرفی همه آحاد جامعه و حکومت است. بازشناسی آموزه‌های دینی، اسلامی و ایرانی، زمینه‌ای مناسب را برای بازنگری اندیشه مصرفی ایجاد می‌کند. از سوی دیگر عملیاتی کردن آموزه‌های دینی نیازمند بازنگری در الگوهای رفتاری جامعه و شیوه‌های آموزشی در تمام مقاطع است.

عالمان محض علوم اسلامی (شامل فقها، مفسران، فیلسوفان، عالمان حدیث، تاریخ‌شناسان و...) شامل جمیع اندیشمندان که مستقیم و غیر مستقیم به موضوعات اقتصاد اسلامی پرداخته‌اند و این ظرفیت علمی را دارند که به این پروژه علمی و معرفتی یاری رسانند و مجتهدین و فضایی که علاقه به مطالعات و پژوهش‌های اقتصادی از خود نشان داده‌اند.

استخراج هسته اصلی اقتصاد اسلامی و عرضه مسائل اقتصادی از متن جامعه موجود (مشاهده رفتارهای اقتصادی فردی و اجتماعی و یا از طریق اقتصاددانان، فعالان اقتصادی، نخبگان جامعه و بالخصوص دولت حاکم بر جامعه اسلامی) توسط حوزویان و عرضه به ارزش‌ها، حقوق و تکالیف حاصل از مبانی فلسفی و مکتب در حوزه تولید، توزیع و مصرف، بر اساس احکام اجتهادی و استنباطی با روش‌شناسی مخصوص به اجتهاد

الگوی تولید علم اقتصاد در جامعه مسلمین در حوزه دولت‌های غیر سکولار و جایگاه سرمایه انسانی

منابع

۱. ارشادی، وحید، و مرتضوی کاخکی، مرتضی (۱۳۹۰). لزوم جریان‌شناسی و شناسایی ظرفیت‌های موجود برای تحول در علوم انسانی، ارسال شده برای کنگره علوم انسانی اسلامی.
۲. استاک‌هاوس، مکس. آل (۱۳۸۶). پیش‌گفتار علم اقتصاد به عنوان مذهب، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی. ترجمه افشین خاکباز. ۲ (۳ و ۴). ص ۹۸-۱۱۹.
۳. بلاگ، مارک (۱۳۸۰). روش‌شناسی علم اقتصاد. ترجمه غلامرضا آزاد. تهران: نشر نی.
۴. پیغامی، عادل (۱۳۹۰). زنجیره تولید دانش در علوم انسانی و اجتماعی، مشروح سلسله‌جلسات هم‌اندیشی حوزه و دانشگاه. جلسات شماره ۹۴ - ۹۶. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی.
۵. پیتسر، فابین، (۱۳۸۱). خطابه و واقع‌گرایی در روش‌شناسی اقتصادی: ارزیابی نقادانه دستاوردهای اخیر، فصلنامه برنامه و بودجه. ترجمه بابزید مردوخی. ۷۳.
۶. چالمرز، آلن اف. (۱۳۷۴). چیستی علم، درآمدی بر مکاتب علم‌شناسی فلسفی. ترجمه سعید زیباکلام. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. چپرا، عمر (۱۳۸۸). علم اقتصاد اسلامی؛ اهداف، تعریف، وظایف و روش، فلسفه علم اقتصاد اسلامی. به همت سیدحسین میرمعزی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۸. حیدری، غلامرضا (۱۳۹۱). پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی علم‌سنجی، فصلنامه کتاب‌داری و علم‌سنجی. مشهد: آستان قدس رضوی. ۵۳.
۹. دادگر، یدالله (۱۳۷۸). نگرشی بر اقتصاد اسلامی، معرفت‌ها، ارزش‌ها و روش‌ها. تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
۱۰. دادگر، یدالله (۱۳۸۱). ماهیت اقتصاد اسلامی. تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
۱۱. دادگر، یدالله (۱۳۸۴). درآمدی بر روش‌شناسی علم اقتصاد. تهران: نشر نی.
۱۲. رنسفیلد، رابرت (۱۳۸۹). اندیشه‌های برتر اقتصاددانان جهان. ترجمه علی تک‌روستا. تهران: دانشکده علوم اقتصادی.
۱۳. زمان‌زاده، حمید (۱۳۸۸)، آیا اقتصاد اسلامی، یک علم است؟، روزنامه دنیای اقتصاد. ۱۳۸۸/۲/۱۶.
۱۴. زیباکلام، سعید (۱۳۸۲). علم‌شناسی کوهن و نگرش‌گشتالتی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ۳۴.

۱۵. شمشیریان، وحید (۱۳۸۶). مروری بر ابزارگرایی فریدمن: چه چیز به يك نظریه اعتبار می‌دهد؟، روزنامه ایران. ۱۳۸۶/۱۰/۲.
۱۶. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۴۸). اقتصاد مایا بررسی‌هایی درباره مکتب اقتصاد اسلامی. ترجمه محمدکاظم موسوی. قم: انتشارات برهان و مؤسسه انتشارات اسلامی.
۱۷. صدر، سیدکاظم (۱۳۸۱). تعامل علم اقتصاد و مکتب اقتصاد اسلامی، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی. ۵ و ۶.
۱۸. عبدالمنان، محمد (۱۳۷۷ و ۱۳۷۸). اقتصاد اسلامی به مثابه علم اجتماعی، نقد و نظر. ترجمه یدالله دادگر. ۱۷ و ۱۸.
۱۹. فولبروک، ادوارد (۱۳۸۹). بحران در علم اقتصاد. ترجمه محمدرضا فرهادی پور. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۲۰. قحف، منذر (۱۳۸۴). دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصاد اسلامی. فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی. ترجمه سیدحسین میرمعزی. ۱۸.
۲۱. قحف، منذر (۱۳۸۵). علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش، فصلنامه اقتصاد اسلامی. ترجمه سیدحسین میرمعزی. ۲۳.
۲۲. قحف، منذر (۱۳۸۷). سیاست‌های مالی و نقش آن در نظام اسلامی. ترجمه مهدی لطیفی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
۲۳. عارفی، عباس (۱۳۸۲). معرفت و گونه‌های رئالیسم، فصلنامه ذهن. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. ۱۴.
۲۴. عیوضلو، حسین (۱۳۹۰). اقتصاد اسلامی، گستره خلاقیت و نوآوری. پایگاه اطلاع‌رسانی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۲۵. غسان محمود، ابراهیم، و قحف، منذر (۱۴۲۰). الاقتصاد الاسلامی علم ام وهم، دمشق: دارالفکر.
۲۶. کرمی، محمدحسین (و دیرباز، عسکر (۱۳۸۹). مباحثی در فلسفه اقتصاد. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. چاپ دوم.
۲۷. کوران، تیمور. خاستگاه اقتصاد اسلامی. ترجمه سیداسحاق علوی. کتابخانه اینترنتی تبیان: <https://library.tebyan.net/books/Viewer/Text/>
۲۸. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). نظری به نظام اقتصادی اسلام، قم: انتشارات صدرا، چاپ چهاردهم.

۲۹. میرمعزی، حسین (۱۳۸۳). روش کشف ماهیت اقتصاد اسلامی، فصلنامه قیسات. ۳۴.
۳۰. میرمعزی، حسین (۱۳۸۴). اقتصاد کلان با رویکرد اسلامی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۱. میرمعزی، حسین (۱۳۸۵). نقد و بررسی دیدگاه شهید صدر درباره هویت اقتصاد اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۲.
۳۲. میرمعزی، حسین (۱۳۸۶). موضوع علم اقتصاد اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۸.
۳۳. میرمعزی، حسین (۱۳۹۰). نظام اقتصادی اسلام، مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۴. میرمعزی، حسین (۱۳۸۸). فلسفه علم اقتصاد اسلامی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۵. نوراحمدی، محمد جواد (۱۳۸۹). اقتصاد دینی از منظر اندیشمندان مسلمان و مسیحی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۳۶. واثق، محمود (۱۳۹۵). جغرافیای سیاسی به مثابه علم تجربی، پژوهش های جغرافیای انسانی. ۸۴ (۲).
۳۷. واسطی، عبدالحمید (۱۳۸۸). نگرش سیستمی به دین: بررسی هویت استراتژیک دین. مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
۸۳. واعظ، محمد، و شهنازی، روح الله (۱۳۸۵). روش شناسی لاکاتوشی، راهی برای حل معضل روش شناسختی تحقیقات علوم انسانی (مطالعه موردی، علم اقتصاد در ایران)، کنگره ملی علوم انسانی. پرتال جامع علوم انسانی.
۳۹. هادوی نیا، اصغر (۱۳۸۵). امکان ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۳.

